

نقش جهان‌بینی اسلامی در شهرسازی*

□ حمید مکارم^۱

چکیده

با کپی‌برداری برنامه‌ریزی شهری، در جهان اسلام، بسیاری از ساختارهای فیزیکی و پیرو آن، روابط اجتماعی و فرهنگی در جامعه اسلامی دچار دگرگونی گردید، در حالی که احکام اسلامی به مرور زمان و به سادگی و به تدریج با دیدگاه‌های انسان تناسب و همگونی پیدا کرد، به طوری که توانست نفوس بشری را تهذیب کند، و آن را به تکامل و ترقی برساند. این تکامل در ایجاد شهرهای اسلامی به اعتبار این که «شهر همان تمدن» است، نمود پیدا کرد. در این مقاله سعی شده تا ویژگی شهر اسلامی از منظر قرآن کریم بیان شود و از ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، کالبدی و معماری مورد بررسی قرار گیرد. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است و با روش اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری شده است. واژگان کلیدی: جهان‌بینی، شهر اسلامی، ابعاد اجتماعی، ابعاد اقتصادی، کالبد، فضا.

بیان مسأله

در زمان حاضر با شکوفایی اعتقادات مذهبی، سؤالاتی پیرامون شهر اسلامی پیش روی قرار گرفته و برنامه‌ریزان شهری به دنبال بنیان‌گذاری جنبه‌های جدیدی از گذشته هستند و تحقیق در جهت دستیابی به روش‌هایی برای دوباره‌سازی در (Abulughud, 2008, 136-155) بعضی شهرهای امروزی بر مبنای الگوی ساخته شده شهری تعیین شده در اسلام هستند. محیط زندگی انسان تأثیر بسزایی در رفتار و هویت او به سمت ارزش‌های مستتر در خویش دارد (امین‌زاده و همکاران)، در این میان شهر را می‌توان محیطی برای تجلی هویت، ارزش‌های منبعث از اعتقادات، جهان‌بینی و فرهنگ ساکنین و پدید آورندگان خود دانست (زنگانه و همکاران، ۱۳۹۱، ۳۷). مقایسه شهرهای جهان اسلام با گذشته نشان می‌دهد در ایام حاکمیت اسلام، شهرهای اسلامی بازتابی از روابط اقتصادی - اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی اسلامی بوده‌اند و خصوصیات کالبدی شهر نیز نمایش‌گر این ارزش‌ها بوده است (احمدیان، ۱۳۹۳، ۱۰۰). در مقایسه تطبیقی شهرهای جهان اسلام نیز، آنگاه که پاره‌ای عناصر همیشگی و ثابت را در مناطق فرهنگی یا در جاهایی می‌توان یافت که امکان آن هست که متغیرها را از طریق «نیروهای مادی» توضیح داد، نباید پای اسلام را به عنوان عنصر تبیین‌کننده به میان کشید، تنها باقی مانده عناصر متغیر داخل همان مجموعه یا مجموعه‌ای مشابه آن را می‌توان به اسلام به طور اصولی نسبت داد، به علاوه «اسلام» متنوع را نباید به عنوان «جعبه سیاه» به کار گرفت. باید نشان داد که به خصوص متغیرهای فرهنگی اسلامی چگونه عمل می‌کند تا وجوه خاصی از محیط ساخته شده، یعنی شهر را پدید آورند. اگر قرار باشد بعضی ویژگی‌های شهرهای اسلامی را بازشناسیم، لازم است که توجه خود را بر دوره قرون وسطی یا لاقلاً دوره قبل از مدرنیسم متمرکز کنیم؛ دوره‌ای که شهرهای اسلامی را از شهرهای جهان مسیحیت یا بودایی یا شینتو متمایز می‌کند (ابولقد، ۱۹۸۹، ۱۹۳). هر یک از

محققان به دنبال شناخت ابعادی بوده‌اند تا با آن شهرهای اسلامی را به عنوان پدیده‌ای منحصر به فرد و دارای هویت معرفی نمایند، گاه با مسائل کالبدی (دانش، ۱۳۸۹) گاه با مسائل انسانی و اجتماعی (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۹) و گاه با شناخت ماهیت و چیستی شهر اسلامی (زنگانه، ۱۳۹۱، ۳۸).

شهر اسلامی، فقط با کالبدی خاص یا رفتار اجتماعی خاص شناخته نمی‌شود و به همین دلیل در تعریف شهر اسلامی، اتفاق نظر وجود ندارد. سوء تعبیرها و آشفتگی‌هایی درباره شهر اسلامی و موضوعات مرتبط با آن وجود دارد که باعث شده است تعریف کاربردی و شفاف فراگیر از ابعاد گوناگون آن وجود نداشته باشد و لازم است که چهارچوب نظری جامعی که ماهیت، چیستی و پیچیدگی شهر اسلامی را به طور جامع بیان کند، ارائه گردد.

پیشینه و ضرورت تحقیق

در اوایل قرن بیستم، شرق‌شناسان تحقیقاتی درباره شهر اسلامی انجام دادند که به طور عمده به دو موضوع تأکید داشت: یکی نسبت دادن ساختار شهرهای اسلامی به عوامل اجتماعی و اعتقادی و دیگری توصیف ساختار آنها با پیوستگی شدید تجزیه و تحلیل ساختار شهر و ویژگی‌های فیزیکی مطالعات برنسچیویگ^۱ و گرونباوم^۲ استناد کرده‌اند که منشأ عناصر مهم ساختار شهری را خیابان‌های باریک و پیچ در پیچ و تشکیل خود به خود و بدون برنامه‌ریزی طبیعی جهت زندگی در مجاورت یکدیگر و تمرکز آنها، تلاش در جهت ساختار جامعه سیاسی در طرح‌بندی شهری بوده است (G. M. Negulia, 1991, 4-11).

کتاب آیین شهرداری که در قرن هفتم هجری توسط ابن اخوه تألیف شده جزو قدیمی‌ترین کتب درباره رفتار اجتماعی در شهرهای اسلامی محسوب می‌شود. در این کتاب برای هفتاد و هفت پیشه و وظایف و تکالیفی بیان شده است (ابن اخوه، ۱۳۴۷). با توجه به اختلاف ابعاد مطالعات غربی‌ها در مورد شهرهای اسلامی که به طور عمده متمرکز بر جنبش‌های مردمی و شکل‌های اجتماعی

بوده و با در نظر گرفتن اهمیتی که دانشمندان جامعه‌شناس به بررسی تمدن اعراب و مسلمانان داده و نتایجی که به دست آورده‌اند، ضرورت و اهمیت نشان دادن چهره واقعی شهرهای اسلامی بیش از پیش احساس می‌شود. تحقیق و بررسی درباره شهرهای اسلامی ایجاب می‌کند که به هنگام پرداختن به هر یک از جوانب آن، اصول روشنی را بر فعالیت‌های خود حاکم سازیم؛ اصولی که چهارچوب و محورهای عمومی و روشنی را برای تمیز یک شهر اسلامی از دیگر شهرها تشکیل می‌دهد. احکام اسلامی به مرور زمان و به سادگی و به تدریج با دیدگاه‌های انسان تناسب و همگونی پیدا کرد، به طوری که توانست نفوس بشری را تهذیب کند و آن را به تکامل و ترقی برساند، و این تکامل در ایجاد شهرهای اسلامی به اعتبار این که «شهر همان تمدن» است، نمود پیدا کرد. حتی شکل ظاهری شهرها نیز متأثر از احکام و قوانین اسلامی بوده است. لومبارد در بررسی‌های خود به توجه خاص اسلام به تمدن، و شکوفا شدن فرهنگ و تمدن اسلامی پرداخته و آن را با تمدن پیش از اسلام مقایسه کرده است. خانم ژانت ابولغد نیز تحقیق خود را بر نقش اسلام در کنترل اختلاف‌های طبقاتی و فرهنگی و کاهش اختلاف‌ها میان جوامع مختلف اسلامی متمرکز کرده است. اسپنسر تأکید کرده که صبغه اسلامی را باید تا پیش از دوره حکومت عثمانی از شهرهای اسلامی برداشت و شهرسازی یکی از مظاهر تمسک مسلمانان به دینشان بوده است. گروهی از محققان غربی نیز نقش اسلام را در تکوین شهرهای اسلامی نادیده گرفته‌اند. برای مثال پلان هول اعتقاد دارد که اسلام نه مسلمانان را به شهرسازی تشویق کرده و نه برخوردی خوش‌بینانه با حرکت تمدن دارد. هاموند نیز می‌گوید «فرهنگ و تعالیم اسلام ضد حرکت تمدن بود». کلود کاهن نیز معتقد است اطلاق نام شهر اسلامی بر چنین شهرهایی اشتباه است و بهتر است آنها را دارالاسلام بنامیم تا بدین وسیله شهر اسلامی را به دور از ویژگی‌های یک شهر بدانیم (عثمان، ۱۳۷۶). شهر اسلامی دارای ویژگی‌ها و وجوه مشترک با

یکدیگر و خصایص متمایز کننده نسبت به سایر شهرهای غیر اسلامی است. خصایص شهر اسلامی در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند. بررسی ماهیت اجتماعی شهر اسلامی در منابع مختلف همواره از تردیدهایی ابراز شده از سوی برخی اندیشمندان نسبت به خصایص اجتماعی شهرهای اسلامی در مقایسه با شهرهای معاصر آن در غرب به خصوص تصویر ارائه شده از شهر غربی دوره قرون وسطی توسط ماکس وبر تأثیر پذیرفته است (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹، ۲).

شهر از منظر قرآن کریم و دیدگاه بزرگان

عناصر جامعه آرمانی از دیدگاه قرآن وحدت و وفاق، عدالت و مساوات، آزادی انسانی و تفکر و اندیشه است (ربانی، ۱۳۸۷، ۱۷۲). اندیشه اسلامی در اولین قدم بین شهر و سایر مکان‌ها تمایز قائل شده است. یعنی این که از نظر قرآن کریم شهر به جایی گفته می‌شود که محل ایده‌آل زندگی بوده و تمام شاخصه‌های مدنظر قرآن را داشته باشد. قرآن کریم مکان‌هایی با جمعیت‌های بالای صد هزار نفر را شهر نمی‌داند و در عوض مکان‌هایی را با جمعیتی بسیار کم‌تر، ولی با دارا بودن صفات مدنظر قرآن، شهر (مدینه) می‌نامد (بمات، ۱۳۷۰، ۸). واژه‌های «المدینه» چهارده مرتبه، «بلد» به سه صورت در مجموع چهارده مرتبه و «البلاد» پنج مرتبه در قرآن آمده‌اند. در خصوص حرمت و امنیت شهر در بیان قرآن، شهر می‌تواند مورد احترام واقع شود و خداوند متعال در دو نوبت به شهر سوگند یاد می‌کند (مجله راهبرد یاس، ۲۰۰) واژه‌های قرآنی مرتبط با شهر شامل بلد، بلداء، البلاد، بلده، مدینه، المدائن، القریه، قریتک، قریتکم، قریتنا، القریتین، القری، دار، دارکم، داره، دارهم، الدیار، دیارکم، دیارنا، دیارهم آمده است (صارمی، ۱۳۸۷، ۲۳). از تفاسیر قرآن کریم چنین برمی‌آید که لفظ (مدینه) درباره مکان‌هایی به کار رفته که دارای حکام و سلاطین بوده و از سمت اداری، قضایی و سیاسی برخوردار بوده است. تفاوت شهر و روستا در قرآن را وجود

دستگاه قضایی تعیین می‌کند. تصور ذهنی امت در جامعه اسلامی، ایده‌ای ارگانیک دارد که در قرآن به صورت «بنیان مرصوص» مطرح شده است (عثمان، ۱۳۷۶، ۱۹).

در سوره صف، آیه چهار، بدین ترتیب آمده است: «محققاً خدا دوست می‌دارد کسانی را که در راه او به صف کارزار می‌ایستند تو گویی بنیانی ساخته شده از قلع‌اند». کلمه «بنیان» به معنای بناء و کلمه «مرصوص» به معنای ساختمان است که با رصاص سفید قلع و رصاص سیاه «سرب» محکم کاری شده، به طوری که در مقابل عوامل انهدام مقاوم است. (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۱۹، ۵۰۵) (بمات، همان، ۱۱). سید رضا سراج، قریه را به شهر، الهی قمشه‌ای قریه را دیار، محمد خواجه‌ای قریه را شهر، جلال‌الدین مجتوبی قریه را آبادانی و شهر، محمد کاظم معزی قریه را شهر، کاظم پور جوادی قریه را قریه، حاج محمود یاسری قریه را دیه‌ها، عبدالمجید آیتی قریه را قریه، اشرفی تبریزی قریه را قریه، مکارم شیرازی قریه را شهر و آبادانی، فولادوند قریه را شهر، ابوالحسنی شهرانی قریه را قریه، خرماهی شهر، فیض‌الاسلام قریه را شهر و ده و صاحب محدث دهلوی قریه را دیه‌ها ترجمه کرده‌اند (صارمی، ۱۳۸۷، ۲۲).

جدول شماره (۱): ویژگی‌های شهر مطلوب از دیدگاه اسلام

ردیف	ویژگی‌ها
۱	وجود امنیت
۲	سکونت پرهیزکاران و دانشمندان
۳	زامداری شهر توسط حکیمان خردمند
۴	اشاعه معنویت و دین ورزی
۵	نظم شهری
۶	توسعه فضای عمومی
۷	تساوی در اعمال حقوق شهروندی برای همگان

○ منبع: (ایازی، ۱۳۸۷، ۱۰۵-۱۰۹)

به طور کلی سه عنصر «انسان»، «رفتار» و «کالبد» در ایجاد فضای کالبدی شهر دخیل می‌باشند. اما در شهرهای اسلامی سه عنصر «جهان‌بینی توحیدی»، «اخلاق و رفتار اسلامی» و «عمل و ارتباط اسلامی با عالم» در شکل‌گیری آن سهیم می‌باشند. حال اگر این سه عنصر را به صورت دوایر متقاطع در نظر بگیریم، بهترین حالت وقتی است که دایره‌ها بر هم منطبق باشند (برقی و تقدیسی، ۱۳۸۷، ۱۲۶). در جهان اسلام یکی از اولین طبقه‌بندی سکونتگاه‌ها، توسط مقدسی انجام گرفته که آنها را در چهار گروه طبقه‌بندی کرده است، که شامل موارد زیر است:

۱. امصار (شهر بزرگ)؛ ۲. قصبات (مراکز ایالتی)؛ ۳. مدن (شهرهای ایالتی، شهر اصلی یک منطقه، یا یک بازار - شهر) (بسیم سلیم، ۱۳۸۱). احمد اشرف در تعریف مدینه چنین می‌نویسد: سومین نوع شهر که مقدسی از آنها یاد کرده، مدینه است. مدینه جایگاهی است که عدالت در آن اجرا می‌شود و مقر دولت یا نمایندگان حکومت است. مدینه، گذشته از موقعیت اداری نقش مذهبی پراهمیتی نیز داشته است. شهر جایی بوده است که ناگزیر مسجد جامع داشته است، اما هر کجا مسجد جامع داشت مقام شهری پیدا نمی‌کرد. یکی دیگر از خصوصیات شهرهای اسلامی کارکرد بازرگانی و صنعتی آنهاست.

ویژگی‌های تاریخ شهرنشینی در ایران

از دیدگاه ابونصر فارابی انواع مدینه شامل: مدینه فاضله، مدینه جاهله، مدینه خست، مدینه کرامت، مدینه تغلیبه، مدینه جماعیه است. از نظر خواجه نصیرالدین طوسی انسان مدنی بالطبع است، موجب تشکیل اجتماعاتی می‌شود که نخستین هدف آن رفع نیازهای اولیه و هدف نهایی آنها تحصیل کمالات معنوی و سعادت است که بدون همکاری و همیاری با یکدیگر حاصل نمی‌شود (صارمی، ۱۳۸۷، ۲۵ و ۲۷). قرآن کریم در آیات مختلفی شاخص‌هایی از زندگی مطلوب اقتصادی در یک شهر اسلامی را برمی‌شمارد که شامل: امنیت اجتماعی، امنیت اقتصادی، امنیت قانونی، تابعیت از قانون، امنیت دسترسی به ارزاق ارزان، عدم

تفاوت بین آحاد شهر در کسب معاش است (راهبرد یاس، ۲۰۳). نظریه جدید شهرسازی اسلامی که توسط خانم لیلا علی ابراهیم در بررسی شهر قاهره ارائه شده است، تمام نظریه‌های شهرسازی جدید را مورد نقد قرار داده، معتقد است که هیچ کدام از این نظریه‌ها به نقش مذهب در شهرسازی نپرداخته است. این تئوری جدید براساس آیات و احادیث پیامبر ﷺ پایه گذاری شده است. به نظر ابراهیم آیات قرآن قواعد کلی نظریه را شکل می‌دهند و احادیث پیامبر ﷺ اصول اساسی یعنی ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی شهر مسلمانان را تعیین می‌کند. این قواعد کلی به هر حال باید در فرم هادی پیاده گردند. از این رو، ابراهیم، با توجه به احادیث از روابط همسایگی نمونه نام می‌برد؛ چرا که این روابط به تعیین اندازه ایده آل بنیاد شهر و مسافت و تراکم مناسب آن می‌پردازد، به نظر او، یک جماعت ۱۶۰ خانواری (۱۶۰۰ نفری) می‌تواند به طور هماهنگ موجب تحکیم روابط همسایگی و همبستگی گردد. مسجد در مرکز این واحد مسکونی و اطراف آن یک محور حمل و نقل قرار می‌گیرد. قصبه نیز مکان شکل‌گیری واحدهای اجتماعی فرهنگی و اداری است. هر قصبه به چند واحد مسکونی اختصاص یافته و هر یک دارای یک حرا به صورت بن بست می‌باشد (پورا احمد، موسوی، ۱۳۸۹، ۴۲).

الف - ابعاد فرهنگی - اجتماعی شهر اسلامی

جهت‌گیری اجتماعی و فرهنگی شهر اسلامی در جهت دستیابی به آن جهت واقعی که سیر الی الله است می‌باشد (صارمی، ۱۳۸۷، ۶۰). برای یک فرد مسلمان شهر مفهوم خاصی دارد، چه در هرات و سمرقند باشد یا در بغداد و فارس او پنج بار در روز شهر خویش را فراموش می‌کند و از آنجا خارج می‌گردد و در ذهن خویش به شهر دیگری نظر می‌اندازد. آن شهر مکه است، اما آنچه برای او اهمیت دارد شهر مکه نیست، بلکه دو نقطه مرکزی آن، همان مکعب سیاه رنگ که بر گردونه‌ای سفید رنگ قرار دارد (بمات، ۱۳۷۰، ۱۱) و با تضاد رنگ و فرم،

رنگ سیاه و سفید و شکل مکعب و دایره، مرکز ثقل تمام نگاه‌ها در آنجا واقع است (بمات، همان، ۵). به نظر بمات، شهر اسلامی عبارت است از نمایش فضایی شکل و ساختمان اجتماعی که براساس ایده‌آل‌های اسلامی، فرم‌های ارتباطی و عناصر تزئین خود را نیز در آن وارد کرده است. اما فراتر از مفهوم اجتماعی، اصل دیگری بر جامعهٔ مسلمان حاکم است، آن محدود نبودن به زمان و نداشتن جغرافیای خاص است که مفهوم امت اسلامی آن را تعریف می‌کند. بمات به دو عنصر مهم یعنی آب و خاک اشاره می‌کند، زیرا که هر دو از عناصر ضروری شهر است، به ویژه آب که با مفهوم خاصی مطرح است (بمات، همان، ۱۱). شهر اسلامی علاوه بر موقعیت توپوگرافی محلی و ویژگی‌های کالبدی، بازتاب دهندهٔ ساختارهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی عام جامعهٔ جدیدالتأسیس بوده و به طور کلی این عوامل به شرح زیر است:

۱. سازگاری یا تطابق طرح و شکل ساختمانی شهر با شرایط طبیعی.
۲. باورهای مذهبی کانون یا هستهٔ اصلی زندگی فرهنگی مردم مسلمان را تشکیل می‌دهد. از این رو مسجد در سلسله مراتب نهادی و مکانی از جایگاه کانونی برخوردار بوده است.
۳. روابط اجتماعی و فیزیکی میان قلمروهای عمومی و خصوصی میان گروه‌های اجتماعی و محله‌ها، همچنین بازتاب دهندهٔ قوانین شریعت بوده است. اصل حریم شخصی به قانون تبدیل شده که ارتفاع دیوار را بالاتر از ارتفاع فرد شترسوار تعیین کرده است.
۴. سازمان اجتماعی جامعهٔ شهری براساس گروه بندی‌های اجتماعی مبتنی بر چشم‌اندازهای فرهنگی، خاستگاه‌های قومی و همخوانی مشترک استوار بوده است. عواملی همچون ساختارهای خانوادهٔ گسترده، حریم شخصی، تفکیک جنسی و تعامل اجتماعی نیرومند به وضوح در شکل ساختمانی متراکم منازل حیاط‌دار متجلی بوده است (غنی‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۰۳).

تراکم زیاد جمعیت، مشخصه شهر در اسلام است و افراد جامعه نیز جوهر اصلی شهرنشینی هستند و خانه‌ها نیز واحدهای تشکیل دهنده آن می‌باشند (بمات، همان، ۱۳). بازارها می‌توانستند در مجاورت محلات مسکونی ایجاد شوند مشروط بر آن که برای مردم مزاحمت نداشته باشند. براساس مقررات دینی، کارگاه‌های صنعتی می‌توانستند در کنار محله‌های مسکونی ایجاد شوند، مگر این که برای مردم زیان‌آور باشند. صنف‌بندی بازارهای شهر، که براساس آن هیچ صاحب حرفه‌ای اجازه نداشت که محل کسب خود را در غیر از بازارهای متعلق به خود دایر کند. تمرکز این بازارها به شکلی بود که به سهولت نیازهای مردم را برطرف کند (صارمی، ۱۳۸۷، ۳۴). وجود فرهنگ اسلامی به عرضه نوعی وحدت در بسیاری از مفاهیم و مظاهر شهری در آنها منجر شده است. عناصر و فضاهای مختلف در شهرهای اسلامی در کلافی از معابر و شریان‌های ارتباطی، مجموعه واحد سازمان یافته و شکل گرفته‌ای می‌سازند. این فضا با پیچ و خم‌های محافظ آن، به شکل فرم‌های مدور حلزونی است که با نقشه گسترده شهر اروپایی در تضاد است. راه‌های ارتباطی که گاه مخفی هستند، از تمام شهر، خانه واحدی می‌سازند. محله‌های شهرک‌ها و شهرها، معمولاً با یک خیابان اصلی از جوامع متجانس و کوچک گروه‌های مذهبی و قومی و حرفه‌ای شکل می‌گرفت و براساس همبستگی شدید گروهی، تعهد و رسالت اجتماعی در بین آنها جریان داشت. محله‌ها براساس پایگاه اجتماعی تقسیم نمی‌شدند. هر کدام از آنها هسته کوچکی از حیات فقیر و غنی بود و مساجد، چشمه‌ها، حمام‌ها، گرم‌خانه‌ها و بازارهای خاص خود را داشتند و در شهرک‌های روستایی هم آسیاب و خرمن کوب‌ها تعبیه شده بود. محله از نظر مأموران، یک واحد دیوانی و مالیات‌گیری بود (خدایی و تقوایی، ۱۳۸۹، ۱۱۶).

جدول شماره (۲): برخی اصول حاکم بر مناسبات شهرسازی و شهروندی در متون اسلامی

اصول بنیادین	اصل کرامت انسان اصل عدالت اصل رفاه اصل الزام آوری قراردادها و پیمانها اصل امنیت	اصل سلطه ناپذیری مسلمانان از کافران اصل عدم فساد اصل عدم «عسروهرج» اصل اضطرار
اصول اخلاقی و انسانی	اصل تساوی و برابری آحاد جامعه در حدود، حقوق و تکالیف اصل ممنوعیت اعانت بر بدیها اصل ممنوعیت زیان رساندن به دیگران اصل لزوم احترام به مقدسات اصل ممنوعیت اسراف و تبذیر	
اصول حقوقی	اصل احترام مالکیت اصل حکم به صحت اعمال شهروندان اصل الزام آور بودن تکالیف اصل ممنوعیت و ضمان آوری اتلاف اصل ضمان نیکوکار اصل حریم املاک اصل غرور اصل شفعه اصل قرعه	

○ منبع: (سنایی و همکاران، ۱۳۸۷، ۱۲)

ب - ابعاد اقتصادی - سیاسی شهری اسلامی

اساس تشکیل دولت و اجتماع عالی در اندیشه ابن خلدون، تدبیر و سیاست جسمانی است، که بر پایه عصبيت قومی قرار دارد و به نوعی هدف آن رسیدن به مدینه و به دست آوردن آن است. زیرا گذراندن زندگی بادیه نشینان با مشقت همراه است و در واقع رسیدن به زندگی در سطح مدینه، برای بادیه نشینان جزو

آرزوها و ارزش‌ها محسوب می‌شود.

جدول شماره (۳) ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی شهرهای اسلامی

۱	ایجاد تشکل‌های صنفی توسط اصناف
۲	کنترل اصناف توسط حاکمیت
۳	تسهیل کنترل پیشه‌ها و دریافت مالیات از آنها توسط اصناف
۴	وحدت ساکنان شهر در محدودهٔ محله‌ها
۵	اهمیت مذهب در پیدایش همبستگی و خصومت اجتماعی
۶	تسلط حکومت بر ادارهٔ شهر
۷	انتخاب مدیران شهر توسط حاکم شهر
۸	تفکیک جنسیتی و ایجاد حریم شخصی در فضاهای خصوصی و عمومی
۹	محدود شدن فضاهای عمومی در شهرها به مسجد و دارالحکومه
۱۰	حضور کم‌تر زنان در فضاهای عمومی

○ منبع: (پوراحمدی و موسوی، ۱۳۸۹، ۱۳)

دیدگاه برنامه‌ریزی شهری در اسلام در دیدگاه ابن ربیع دارای شروطی است که انجام آن بر حاکم لازم است. این شروط شامل موارد زیر می‌باشد:

جدول شماره (۴) دیدگاه برنامه‌ریزی شهری در اسلام از نگاه ابن ربیع

شرط اول بر حاکم لازم است که به راحتی صورت پذیرد.	آب شیرین و گوارا را به آن برساند تا سیراب شود و دسترسی به آن
شرط دوم بر حاکم لازم است که	طول و عرض خیابان‌ها و معابر را درست ارزیابی کند تا متناسب با نیاز رفت و آمد مردم باشد.
شرط سوم بر حاکم لازم است که	مسجد جامع را در مرکز شهر بنا کند تا بتواند از طریق آن با تمام ساکنان شهر آشنا شود.
شرط چهارم بر حاکم لازم است که	تعداد کافی بازار برای آن پیش‌بینی کند تا مردم احتیاجات خود را از نزدیک‌ترین محل سکونت خود تأمین کنند.
شرط پنجم بر حاکم لازم است که	میان قبایل مختلف فاصله ایجاد کرده و آنان را با هم در یک محله اسکان ندهد تا جمع میان اضعاد متباین نکرده باشد.
شرط ششم بر حاکم لازم است که	برای پیش‌گیری از دست‌اندازی دشمنان بر شهر، حصار پیرامون آن بکشد، زیرا کل شهر به منزلهٔ یک خانه است.

○ منبع: (بمات، ۱۳۷۰، ۱۱)

اهمیتی که اسلام به حقوق متقابل افراد و اجتماع نسبت به یکدیگر داده است، بی‌نظیر است. یکی دیگر از ویژگی‌های شهر اسلامی، اولویت سازندگی بر اخذ عوارض است، چنان که امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌فرمایند: «باید تلاش تو بر آبادانی زمین بیشتر از جمع‌آوری خراج باشد که خراج جز با آبادانی فراهم نمی‌گردد». محرومان همواره مورد توصیه امیرالمؤمنین علی علیه السلام بوده‌اند، «پس خدا را، خدا را، در خصوص طبقات پایین و محروم جامعه، گروهی که هیچ ندارند، ... پس برای خدا پاسدار حقی باش که خداوند برای این طبقه معین فرموده است». و درباره حفاظت از حریم جاده‌ها ذکر شده که روزی به دیدن بازار کوفه رفته بود و خانه‌هایی را در حریم بازار مسلمین دیدند و فرمودند: «اینجا محل بازار و تجارت مسلمین است، نباید در آن خانه‌های مسکونی بسازید». دستگاه‌های اداری شهر مسؤول نظارت بر رفت و آمد و نحوه بهره‌گیری از معابر توسط مردم بودند و محتسب، به عنوان نماینده اجرایی، نقش مهمی در این زمینه داشت. از جمله بر محتسب لازم بود که از پاره شدن جامه‌های مردم بر اثر برخورد با بار همیزم، کاه و غیره ممانعت کند، بر نظافت معابر نظارت کند، برای جلوگیری از سد معبر قصابان را از ذبح دام‌ها در معابر منع کند، با منع اختلاط مردان و زنان سعی می‌کرد تا امنیت عابران را تأمین کند. از ویژگی‌های دیگر شهر اسلامی، اهتمام به زیباسازی خیابان‌ها و توجه خاص به حریم وقف است (صارمی، ۱۴۸۹، ۵۰-۶۰). در شهرهای اسلامی نمی‌توان از تمایز میان شهر و روستا سخن گفت و در حقیقت شهر و روستا یک منطقه شهری به هم پیوسته را در یک واحد سیاسی تشکیل می‌دادند که شامل:

- شهر و منطقه نفوذ سیاسی - اجتماعی؛
- شهر و منطقه نفوذ فرهنگی - مذهبی؛
- شهر و منطقه نفوذ محدوده اقتصادی (حبیبی، ۱۳۷۶، ۵۶).

ج - ابعاد کالبدی - معماری شهر اسلامی

جدول شماره (۵): تقسیم‌بندی انواع بناها از نظر قوانین اسلام

۱. بناهای واجب	از قبیل: مساجد، قلعه‌ها، باروها، پل‌ها، مراکز تعلیم و تربیت، بیمارستان‌ها، بنادر ساحلی
۲. بناهای مستحب	از قبیل: مأذنه‌های مساجد، بازارها
۳. بناهای مباح	از قبیل: منازل مسکونی، دکان‌ها
۴. بناهای حرام	از قبیل: میکده، فاحشه‌خانه‌ها

○ منبع: (صارمی، ۱۳۸۷، ۳۰)

حضور فرهنگ اسلامی به عرضه‌ی نوعی وحدت در بسیاری از مفاهیم شهری منجر شده است. عناصر و بناهای مختلف موجود در شهرهای اسلامی در کلافی از معابر و شریان‌های ارتباطی، مجموعه‌ی واحد سازمان یافته و شکل گرفته‌ای می‌سازند. این فضا با پیچ و خم‌های محافظ آن، به شکل فرم‌های مدور حلزونی است که با نقشه‌ی گسترده‌ی شهر اروپایی در تضاد است. راه‌های ارتباطی که گاه مخفی هستند، از تمام شهر، خانه واحدی می‌سازند. محله‌های شهرک‌ها و شهرها، معمولاً با یک خیابان اصلی از جوامع متجانس و کوچک گروه‌های مذهبی و قومی و حرفه‌ای شکل می‌گرفت و احساس همبستگی شدید گروهی، تعهد و رسالت اجتماعی در بین آنها جریان داشت. محله‌های شهری از پدیده‌های باستانی و متداول در شهرهای اسلامی برشمرده می‌شدند. محله‌ها براساس پایگاه اجتماعی تقسیم نمی‌شدند. هر کدام از آنها هسته‌ی کوچکی از حیات فقیر و غنی بود و مساجد، چشمه‌ها، حمام‌ها، گرم‌خانه‌ها و بازارهای خاص خود را داشتند و در شهرک‌های روستایی هم آسیاب‌ها و خرمن‌کوب‌ها تعبیه شده بود. محله از نظر مأموران دولت یک واحد دیوانی و مالیات‌گیری بود (خدایی و تقوایی، ۱۳۸۹، ۱۱۱).

جدول شماره (۶): مشخصه‌های شهر اسلامی

مشخصه	توضیح
فضای کالبدی	بخشی که فضا فقط یک قالب نیست. براساس دیدگاه اسلامی جسم ظاهری انسان را برای روح بزرگ او خلق کرده‌اند.
جهت کالبدی فضا	جهت یابی دقیق، نقشه‌برداری صحیح، برخورد فیزیکی آب و خاک، مهم‌ترین شاخص فضاهای وسیع شهرهای اسلامی است.
مسجد و مسجد جامع	محور اساسی شهر
مدارس	بالا ترین فضیلت مسلمین
استحکام و ثبات	امام صادق <small>علیه السلام</small> می‌فرماید: هر که با کاستن مواد، ساختمانی بسازد، پاداش داده نمی‌شود.
باغ	شهر نیکوی خدا
زیبایی	دوست خدا
نظم و تقارن	اساس آفرینش
امنیت	امنیت زندگی - سلامت جامعه

○ منبع: (صارمی، ۱۳۸۷، ۳۵)

عوامل مؤثر در مرکزیت مسجد جامع در شهرهای اسلامی با عواملی که منجر به مرکزیت اکروپول در شهرهای یونانی یا کاپتول در شهرهای رومی شده، با هم متفاوتند (عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶، ۱۲). به طور کلی هدف از ساخت مسجد عبارت است از:

۱. توجه به ذات اقدس الهی؛

۲. تعلیم آموزه‌های دینی و ایجاد مکانی مناسب برای تزکیه روح انسان؛

۳. هویت دادن به شهر اسلامی و کارکردهای مسجد شامل:

۱. کارکرد عادی و مذهبی؛

۲. کارکرد فرهنگی و آموزشی؛

۳. کارکرد نظامی؛

۴. کارکرد سیاسی؛

۵. کارکرد اجتماعی؛

۶. کارکرد هنری؛

۷. کارکرد قضایی؛

۸. کارکرد اقتصادی (امینی و منتظرالقائم، ۱۳۸۷، ۵).

براساس دیدگاه اسلامی در فضاهای شهری با دو عنصر مادی و معنوی روبرو هستیم که یکی همین مصالح ظاهر و دیگری هویت این فضا است که بسیار مهم‌تر از فضا است. فضا جسمی است دارای جان، اما نه جسم است و نه جان و نه روح است و نه کالبد و در همین نقطه است که معماری هنر می‌شود؛ چرا که اگر تنها به روح و مفاهیم ذهنی می‌پرداخت فلسفه بود و معنویات، و اگر یکسره به جسم بنا توجه داشت، علم بود و مادیات. اشکال همیشه در خلوص و کمال نهایی خود بوده یا مربع یا مستطیل و گاهی هشت ضلعی منظم و دایره، کره، مخروط و استوانه هستند. حیاط‌ها، صحن‌ها، اتاق‌ها، شبستان‌ها، ایوان و مناره و گنبد‌ها و فضاهای باز یا بسته، حتی باغچه‌ها هیچگاه دارای اشکال شکسته یا غیر هندسی نیستند؛ به عکس امروز که وقتی صحبت از معماری می‌شود، چیزی که مطرح نیست همان جان و روح حاکم بر فضا است (صارمی، ۱۳۸۷، ۳۷).

از منظر حکمت اسلامی، محسوسات عالم دو وجه دارند: یکی عالم صورت، که عبارت است از آنچه که می‌بینیم و دیگر عالم معنا و حقیقت، که با چشم سر دیده نمی‌شود. مقوله‌های مؤثر در طراحی معماری را در سه عنوان می‌توان

خلاصه نمود:

۱. فرم یا صورت؛

۲. کارکرد؛

۳. معنا.

در این باره اولین و مهم‌ترین منبعی که در اختیار معمار معناگرا قرار دارد، قرآن کریم است. معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در معماری هم شامل توحید، وحدت وجود، وحدت در عین کثرت، تجلی، تفکر در آیات و نظم آفرینش، حرکت در جهان مادی، وجوه سلوک انسان عارف، تسبیح موجودات که این معانی به وسیله ابزارهایی در معماری تجلی یافته‌اند. ابزارها شامل ارزش‌های هندسی، نور، نماد و رمز، افزایش فضا و کاهش ماده، انعکاس، عناصر طبیعت در فضای معماری (بمانیان و عظیمی، ۱۳۸۹، ۱۳۸). اهمیت موضوع روانشناسی رنگ‌ها در آرمان‌شهر اسلامی مبتنی بر ایجاد روحیه سرزندگی و شادابی، کار و فعالیت و رشد و پیشرفت می‌باشد (کجباف، ۱۳۸۷، ۳۳۲). رنگ آبی از آن این دنیا نیست، القاء‌کنندهٔ ابدیتی آرام و فوق انسانی، بلکه غیر انسانی است. کاندینسکی می‌گوید: آبی تیره، انسان را به سوی لایتناهی هدایت می‌کند، و میل پاکی و عطش ماوراءالطبیعه را در انسان می‌انگیزد (بمات، شهر اسلامی، ۲۲۰). ویژگی تفکر معماری اسلامی در آن است که مبادی و اصول آن نخست کلیات طرح‌های عمرانی را در بر گرفته و سپس به جزئیات می‌پرداخته است. یعنی ابتدا و به عنوان یک سیاست شامل، کلیات را مطرح می‌کرده و سپس جزئیات را با دیدی متخصصانه مورد توجه قرار داده است (عثمان، ۱۳۷۶، ۲۷).

اهلرز در بررسی‌های خود مدلی از شهرهای اسلامی ارائه کرده که ویژگی‌های آن عبارتند از:

۱. وجود سلسله مراتبی از کارکردها با مسجد آدینه (کارکرد دینی) و بازار (کارکرد اقتصادی و قلب فعالیت‌های کسب و کار) به عنوان هستهٔ مرکزی هر

شهر اسلامی؛

۲. وجود سلسله مراتب بازرگانی و پیشه‌واری در درون بازار؛
۳. وجود محله‌های مسکونی درون شهری (کارکرد مسکونی)؛
۴. وجود تأسیسات و استحکامات نظامی - دفاعی (کارکرد دفاعی)؛
۵. مشخصات خاص دیگری نظیر گورستان و بازارهای دوره بیرون باروی شهر (احمدپور و موسوی، ۱۳۸۹، ص ۳).

بسیاری از اندیشمندان معتقدند معماری اسلامی یک معماری درون‌گراست. خانه‌های شخصی، فضاهای بسته‌ای است که آنجا را فضای فامیلی و خصوصی و اندرون خانوادگی محسوب می‌کنند و معمولاً رو به اندرون داشته، ساختمان به طرف داخل چرخیده است. کوچه‌ها نیز در ارتباط با خانه‌ها و به عنوان دالان تلقی می‌شوند و معبر و محلی برای داد و ستد و گردشگری هستند. در نتیجه کوچه و خیابان‌ها مانند یک چشم‌انداز نیست و به خلاف فضاسازی شهر غربی، عمق‌نمایی و پرسپکتیو وجود ندارد. اما این دلیل بر درون‌گرا بودن شهر اسلامی نیست (بمات، همان، ۵۰).

جدول شماره (۷): عناصر شهری در پهنه مدینه و ربض

عناصر شهری	توصیف مختصر
مدینه	مجموعه شهری یا شهر
قصبه	اقامتگاه‌های دارای استحکامات
ربض	حومه واقع در منطقه بلافصل بخش قدیمی تر مرکز مدینه
سور	دیوار شهر
باب	دروازه شهر
برج	برج دارای استحکامات
شارع	خیابان سراسری عمومی
بطحاء	میدان یا مکان عمومی که معمولاً در تقاطع سه خیابان ایجاد می‌شوند
مصلی	فضای باز وسیعی برای برگزاری نماز عید در مجاورت مدینه
مقبره	گورستان عمومی
حزان	امکانات عمومی بزرگ ذخیره‌سازی آب، منبع آب خصوصی
خندق	مسیر اصلی فاضلاب یا خندق شهر
محلّه	محلّه شهر

○ منبع: (صارمی، ۱۳۸۷، ۳۰)

نتیجه‌گیری

امروزه در اغلب شهرها نام‌ها و مکان‌های جدیدی را که از غرب تقلید شده مشاهده می‌کنیم، مانند پاساژ، سوپر مارکت، بوتیک و غیره، که تقلیدی نابجا از

نمونه‌های غربی است. مقایسه معیارهای قرآنی درباره شهر نشان می‌دهد مفهوم پیام‌های آن، معیارها و ملاک‌های ظریفی قابل درک است که با ملاک حال ارائه شده بشری مشابهتی ندارد. در جامعه‌شناسی قرآن، آنچه مورد بحث است، فرهنگ حاکم بر جامعه و امتیازات فرهنگی انسان‌هاست و مدنیت را با معیار توحید و عمل صالح و قانون‌مداری و نه اجتماعات می‌سنجد. شهر اسلامی باید ناظر به هویت اجتماعی و کالبدی شهر باشد که روابط اجتماعی آن بر پایه ارزش‌های دینی سامان یابد و شکل فیزیکی آن نشان‌گر هویت اسلامی ساکنان آن باشد. اسلام اصولی را مطرح می‌کند که در هر انسان و هر مکانی تفسیر و چهارچوب خاص خود را دارد. عدالت، وحدت، هماهنگی، رهایی انسان و نجات او از جهالت است. و در برنامه‌ریزی شهری (شهر اسلامی) باید به انسان‌سازی، رفتارسازی، و کالبد همزمان توجه گردد. مقام معظم رهبری علیه‌السلام فرهنگ را عامل شکل‌دهنده به ذهن و رفتار عمومی و جهت‌بخش و تأثیرگذار در عرصه تصمیمات کلان کشور دانسته و مهندسی فرهنگ به منزله آسیب‌شناسی، پالایش و ارتقاء فرهنگی در جهت‌دهی آن بر پایه هویت اصیل ایرانی - اسلامی با توجه به مقتضیات ملی و جهانی تبیین می‌نمایند. لذا فرهنگ‌سازی تنها جهت بازگشت به فرهنگ اصیل شهرسازی اسلامی است. باید هدف نهایی در برنامه‌ریزی شهرهای اسلامی شکوفا نمودن جوهره انسانی در جهت دادن و خلاقیت و ارائه خط سیر، با صنع الهی و خلاقیت خداوند باشد.

شهر اسلامی = شهر انسانی + مدنیت اسلامی + شهر سالم + شهر عقلانی و منطقی

پی‌نوشت‌ها

1. Gurnebaym
2. Mbrunschvig

منابع و مأخذ

۱. ابن‌اخوه (۱۳۷۴)، *آیین شهرداری (معالم القریه فی احکام الحسبه)*، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

۲. احمد، اشرف (۱۳۵۳)، «ویژگی‌های تاریخ شهرنشینی در ایران»، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره چهارم، تهران، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون.
۳. احمدپور، احمد و موسوی، سیروس (۱۳۸۹)، «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی»، فصلنامه پژوهشی شهر ایرانی اسلامی، شماره دوم زمستان.
۴. احمدیان، محمد علی، (۱۳۹۳)، «شهر اسلامی و چشم‌انداز آینده آن از دیدگاه مکتب‌های جغرافیایی»، مشهد پژوهی، سال ششم، شماره هشت، تابستان.
۵. امینی، رقیه و منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۷)، «ارزیابی عملکرد مسجد در قرون نخستین اسلامی»، مجموعه مقالات همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان، اسفند ماه.
۶. ابولقد، زانت (۱۳۸۳)، یک شهر اسلامی چگونه شهری است؟ پاره‌ای تأملات تطبیقی، ترجمه مهدی افشار، جلد اول، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۷. ایازی، علی نقی (۱۳۸۷)، «تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشینی با تأکید بر متون دینی»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
۸. برقی، حمید و تقدیسی، احمد (۱۳۸۷)، «بررسی شکل‌گیری شهر اسلامی و ویژگی‌های آن»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
۹. بسیم سلیم، حکیم (۱۳۸۱)، شهرهای عربی اسلامی، ترجمه حسین ملک احمدی و عارف اقوامی مقدم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
۱۰. بemat، نجم‌الدین (۱۳۷۰)، شهر اسلامی، ترجمه دکتر محمد حسین حلیمی و منیژه اسلامبولچی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۱. بمانیان، محمد رضا و عظیمی، فاطمه (۱۳۸۹)، «انعکاس معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در طراحی معماری»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی.
۱۲. جبل عاملی، مهسا و همکاران (۱۳۸۷)، «اصول مفهومی طراحی خانه براساس حکمت اسلامی»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی شهر اسلامی.
۱۳. حبیبی، محسن (۱۳۷۶)، از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
۱۴. خدایی، زهرا و تقوایی، علی اکبر (۱۳۸۹)، «شخصیت‌شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره دوم.
۱۵. ربانی، علی (۱۳۸۷)، «کنکاش در عناصر شهر اسلامی»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان.
۱۶. زنگانه، ابالفصل و همکاران (۱۳۹۱)، «بازشناسی هویت کالبدی در شهرهای اسلامی (مطالعه موردی: شهر ری)»، فصلنامه علمی - تخصصی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال دوم، شماره پنجم، بهار.
۱۷. صارمی، حمید رضا (۱۳۸۷)، ساختار شهر اسلامی، مؤسسه فرهنگی اطلاع رسانی و مطبوعاتی سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
۱۸. صفایی، عباس علی (۱۳۸۷)، «برخی اصول حاکم بر شهرسازی و شهروندی در

- اسلام»، مجموعه مقالات همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان.
۱۹. عثمان، محمد عبدالستار (۱۳۷۶)، *مدینه اسلامی*، ترجمه علی چراغی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
۲۰. غنی‌زاده، مسعود (۱۳۸۵)، فصلنامه راهبرد یاس، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، دوره ۱، شماره ۷، پاییز.
۲۱. کجیاف، محمد باقر (۱۳۸۷)، «روان‌شناسی رنگ‌ها در آرمان شهر اسلامی»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.

1. Janet .L . ABU Lughod, 2008, SOME HISTORIOGRAPHICAL NOTES ON THE ISLAMIC CITY WITH PARTICULAR REFERREGE TO VISUAL REF, STORT. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS.
2. Neglia.GludiaAnnalina, 2008, HDO - THE CITY THE ISLAMIC WORD, VOLUM 2 EDITED DY: SALAMA K. JAYYUSI, RENATA HOLOD ATTILIO PECTRUCIOLI AND ANDRE RAYMOND.

فهرست جداول

- جدول شماره (۱): ویژگی‌های شهر مطلوب از دیدگاه اسلام.
- جدول شماره (۲): برخی اصول حاکم بر مناسبات شهرسازی و شهروندی در متون اسلامی.
- جدول شماره (۳): ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی شهرهای اسلامی.
- جدول شماره (۴): دیدگاه برنامه‌ریزی شهری در اسلام و دیدگاه ابن ربیع.
- جدول شماره (۵): تقسیم‌بندی انواع بناها از نظر قوانین اسلام.
- جدول شماره (۶): مشخصه‌های شهر اسلامی.
- جدول شماره (۷): عناصر شهری در پهنه مدینه و ربض.